

Fynske godser ca. 1500-1800

Af *Finn Stendal Pedersen*

I Fynske Årbøger 1982 blev der redegjort for nogle hovedlinjer vedrørende fynske landsbyer ca. 1500-1800, men udover de bevarede rester af landsbybebyggelsen i det fynske landskab frem til idag kan man også finde bygningsrester af en ligeså væsentlig organisme indenfor det fynske landbrug frem til de store landboreformer omkring år 1800. Jeg tænker her på herregårdene som levn af den godsstruktur, der i tidligere tid omfattede såvel herregårdene og deres jorder som de tilhørende fæstebønder og fæstehusmænd, der leverede hoveri og afgifter til herremanden til gengæld for at leje brugsretten til deres respektive gårde og huse. Godstilhørsforholdet var for den enkelte bonde og husmand lige så væsentligt som landsbytilhørsforholdet og gik ofte på tværs af dette, idet de enkelte landbrugsbedrifter i en landsby kunne tilhøre mange forskellige godser, der havde yderst varierede krav til omfang af hoveri og afgifter.

Ligesom for landsbyernes vedkommende er de bevarede herregårdsbygninger idag stort set de eneste synlige minder af de tidligere så dominerende produktionsøkonomiske enheder, som godserne udgjorde, og skal man forstå baggrunden for deres tilblivelse, er det nødvendigt at se nærmere på de økonomiske betingelser i fortiden, som var forudsætningen for deres bygning og indretning. I det følgende skal det derfor blive forsøgt at drage nogle generelle træk frem vedrørende de fynske godser historie på baggrund af den eksisterende forskning. Endvidere vil det i noteapparatet blive angivet, hvor man i Fynske Årbøger (F. årb.) og de forudgående årbøger for henholdsvis Odense og Assens amter (O. og A. årb.) samt Svendborg amt (Sv. årb.) kan finde de enkelte emner behandlet. Udover indholdet i disse tidsskrifter, hvor der er tilstræbt fuldstændighed i gennemgangen, vil også en række andre lokalhistoriske behandlinger af emnet blive omtalt.

Godsstrukturens generelle udvikling

Den i 1700-tallet kendte godsstruktur kan følges tilbage til midten af 1400 tallet og afvikledes endeligt med loven vedrørende afløsningen af len og stamhuse af 4. oktober 1919.

Ifølge den nyere forskning havde man frem til 1400-tallet en ejendomsstruktur, hvor jorden var opdelt i en række storbedrifter, hvis jordbesiddelser blev dyrket af jordløse landboere, gårdsæder og landarbejdere. Dette ejendomssystem gik i opløsning i løbet af 1300-tallet, og i stedet forvandlede produktionssystemet, således at de tidligere jordløse landarbejdere blev til afgiftsydende fæstebønder med en højere social status og med økonomisk ansvar for den landbrugsbedrift, hvortil de lejede brugsretten.¹

Dernæst begyndte en udvikling, der begrænsede adgangen til at eje dette fæstegods til fri folk, d.v.s. adelige og højgejstlige personer. I kong Hans' håndfæstning fra 1483 drog man, efter hvad der idag er kendt, for første gang et skel mellem fri og ufri. Grænsen blev her draget efter fødsel, og kun den frie kunne besidde frit privilligeret gods (d.v.s. først og fremmest skatte- og tiendefrit gods). Dette system udbyggedes i perioden 1483-1558.

Herremanden fik i løbet af denne periode personlig skattefrihed for sig og sin familie, frihed for ordinære skatter for såvel hovedgård (herregård) som fæstegods og, såfremt rigsrådet vedtog ekstraordinære skatter, frihed for hovedgården og de hoveripligtige ugedagsbønder. Til gengæld for disse lempelser skulle herremanden så yde en afgift til forsvar for riget, den såkaldte rostjeneste. Herudover fik herremanden ret til bøder og sagesfald, hvilket gav ham hals- og håndsret over sine bønder.²

Denne udvikling kulminerede foreløbigt med Kolding recessen af 1558, hvori adelen fik ret til at nyttiggøre sig sit gods bedst muligt og uden begrænsninger udefra. Endvidere fastholdt herremændene deres ret til frit at forhandle deres gods' produkter, hvor de ville, også at drive egen eksport, udenom købstæderne, der ellers havde privilegium herpå. Endelig blev det bestemt, at hovedgårdenes gods ved arveskifte så vidt muligt skulle forblive samlet, fortrinsvis på en mandlig arvings hænder, mens de øvrige arvinger skulle lade sig nøje med det mere spredte gods (strøgodset), hvis forældrene ikke efterlod sig hovedgårde (sædegårde) nok til, at alle arvinger kunne få en sædegård med tilhørende gods.³

Selvom disse arvebestemmelser ikke hindrede godsdelinger ved den enkelte godsejers død fuldstændigt, holdt de dog til en vis grad sammen på nogle af de i den efterfølgende periode samlede godskomplekser.

Imidlertid var der ingen bestemmelser om, at der skulle høre en bestemt mængde fæstegods til en sædegård, eller om, at der skulle være en bestemt minimumsstørrelse på den enkelte sædegård (herregård), for at den enkelte sædegård kunne opnå de til sædegårdene hørende privilegier, her særligt skatte- og tiende-friheden. Den eneste forudsætning var, at den enkelte adelige person ejede og bosatte sig på en gård og erklærede den for sin rette sædegård overfor myndighederne. Hørte ejeren til den ubemidlede lavadelige klasse, bestod hele godset da ofte af en almindelig bondegård i en landsby, der for en tid blev ophøjet til en sædegård med dertil hørende privilegier for derpå efter ejerens død at glide ned i bondegårdsklassen igen. Dette forhold er baggrunden for de mangfoldige herregårde, som man kan finde beretninger om i den enkelte landsby fra 1400- og 1500-tallene.⁴

Med enevældens indførelse mistede adelen alle sine privilegier, herunder eneretten til jordsbesiddelse, og i forordningerne af 28. januar og 16. december 1682 blev en funktionel struktur endelig fastslået for gods-systemet, og denne struktur blev grundlaget for godssystemet resten af dets levetid.⁵

I forordningen fra 1682 blev det fastslået, at enhver fremover kunne købe bøndergårde eller sædegårde med tilliggende bøndergods uanset om den pågældende var privilegeret eller uprivilegeret, og adelens monopol på godserhvervelse var hermed endegyldigt brudt. Dernæst blev det fastslået, at sædegårde fremover, uanset ejere, nød frihed for jordeskatte for sædegårdens egen jord, såfremt en række betingelser iøvrigt blev opfyldt.

For det første skulle den enkelt sædegårds ejer enten kunne dokumentere med gamle skøder, skifter og andre lovlige adkomstbreve, at gården i 1660 havde eksisteret som anerkendt og ret sæde- og hovedgård, eller også skulle kongen senere have bevilget privilegierne til en gård. Det sidste kunne være sket med de frasolgte eller mageskiftede slotte, sæde- og ladegårde, der i perioden 1660-1682 var afhændet af kronen. Endelig kunne kongen have privilegeret tidligere privatejede avls- og ladegårde med skattefrihed.

For det andet skulle hver enkelt dokumenteret sæde- og hovedgård foruden deres egen hovedgårdstakst samt skove, møller og tiender have mindst 200 tdr. htk. bøndergods liggende indenfor en afstand af 2 mil fra hovedgården, og også disse besiddelser skulle dokumenteres ved fremlæggelse af retsyldige adkomster.

Begge de to nævnte betingelser skulle være opfyldte, for at skatteprivilegiet kunne erhverves. Endelig skulle de sædegårdsejere, som ønskede skattefriheden inden februar måneds udgang 1683 have indsendt to eksemplarer af deres jordebøger til amtsstuen, der sendte det ene eksemplar til Rentekammeret.

Skulle en sædegård opfylde det første kriterium, men ikke det andet, var der dog håb om en fremtidig skattefrihed, såfremt man på et senere tidspunkt havde tilforhandlet sig de krævede 200 tdr. htk. bøndergods indenfor en afstand af 2 mil, mens det omvendte jo umuligt skulle kunne forekomme. En senere deling af et gods, så kravet om bøndergods ikke længere kunne opfyldes, medførte modsat et bortfald af skattefriheden. Endvidere forbydes det i forordningerne fra 1682 at nedlægge bøndergårde til fordel for en udvidelse af hovedgårdenes egne tilliggender, ligesom en række pålæg vedrørende kronens ejendom tager sigte på at genoprette de eksisterende ødegårde. Hermed blev der lagt en fast strukturel ramme om det danske landbrug.⁶

Denne nye lovgivning stimulerede endvidere i høj grad til godskoncentration og godssamling. Den væsentligste hindring for en fastholdelse af adelens tidligere godsdomæner var som tidligere nævnt de mange arvedelinger, som hurtigt spredte, hvad den enkelte godssamler efterlod sig ved sin død, således at ejerskifterne for den enkelte fæstegård kunne finde sted meget hyppigt. Dette problem løste enevælden for de nye godsejere ved allerede i 1671 at gennemføre en lovgivning, der gav mulighed for oprettelse af friherreskaber og baronier samt de senere regler for oprettelse af stamhuse. Gennem en sådan oprettelse af et len eller et stamhus kunne en godsejer sikre sig, at hans godsbesiddelser uden formindskelse gik samlet i arv til en enkelt arving.

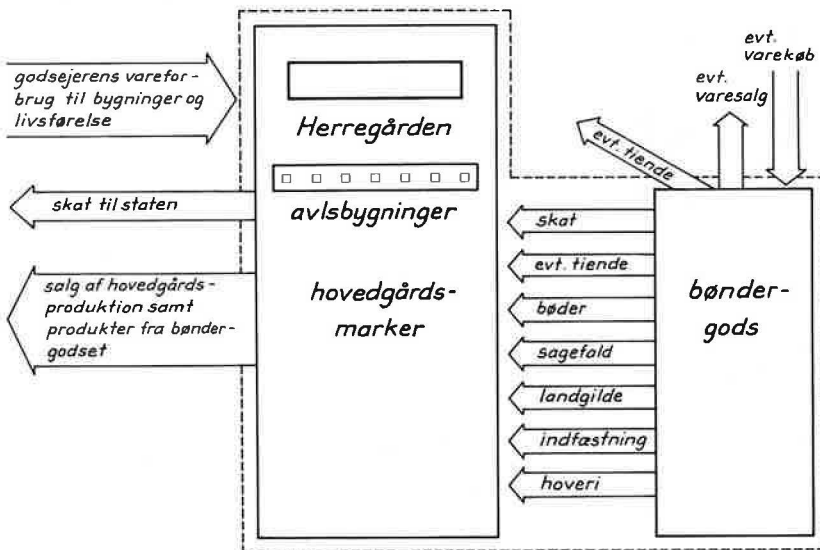
Ifølge greve- og friherreprivilegierne af 25. maj 1671 krævedes en samlet godsbesiddelse af hovedgårdsjorder, bøndergods og tiender på ialt 2500 tdr. hartkorn til oprettelsen af et grevskab, og en samlet godsbesiddelse på ialt 1000 tdr. hartkorn til oprettelsen af et baroni (friherreskab).

Oprettelsen af et stamhus kunne ske gennem udstedelsen af en fundats med nærmere regler for arvefølge til stamhuset, og udstedelsen kunne ske af enhver privilegeret hovedgårdsejer, såfremt hans gods var gældfrit. Bestemmelserne herom fastsattes i Chr. V's danske lov 5-2-65 i 1683.⁷

Fra 1682 og frem til landboreformerne i slutningen af 1700-tallet havde det danske godssystem da sin største og mest betydningsfulde tid.

I denne periode bestod et samlet godskompleks af en herregård (hovedgård) med tilhørende hovedgårdsjord samt et større eller mindre antal bønder og husmænd spredt på fæstegods beliggende i forskellige landsbyer. Disse bønder var at betragte som lejere eller forpagtere af deres bedrifter og ydede til gengæld for brugsretten en række forskellige afgifter til godsejeren. Endvidere medførte statsmagtens politik vedrørende landbrugsproduktion og den offentlige administration, at en stor del af handelsomsætningen og den offentlige administration vedrørende bønder og husmænd blev forbeholdt godsejerstanden. Godsets samlede økonomiske struktur kan derfor fremstilles skematisk som vist i figur 1.

Af figur 1 fremgår det, hvorledes bøndernes og husmændenes økonomiske forbindelser bortset fra de tiendeydelser (delt i tre dele ved refor-

Figur 1. Principskitse af den økonomiske struktur for et gods.

mationen, konge-, kirke- og præstetiende), der ikke ejedes af godsejeren, samt et evt. varesalg af produktionen til borgerne i købstæderne, helt entydigt blev kanaliseret over i hovedgårdssektoren. Hertil kom så som nævnt godsejernes juridiske og administrative beføjelser iøvrigt.⁸

Denne godsstruktur begyndte atter at smuldre med landboreformerne i slutningen af 1700-tallet, idet godsejerens tidligere beføjelser til egenrådighed at forvalte sit gods indskrænkedes betydeligt. F.eks. gennem bestemmelserne i loven af 1787 om, at der skulle et uvildigt syn til at vurdere bygninger og bedrift, når godsejerens fordringer for brøstfæld og manglende kreaturer eller redskaber skulle gøres op, og om at den enkelte fæstebonde skulle have en synsforretning foretaget ved fæstets overtagelse, for at fordringer overhovedet senere kunne stilles af godsejeren til inddækning af manglende vedligeholdelse af bedriften. Endvidere gennem bestemmelserne om, at hoveriet skulle være fastsat i en skriftlig hoveriforening senest år 1800.

Endelig lettede den gennemførte udskiftning af landsbyerne afgrænsningen og salget af den enkelte fæstegård, således at en frivillig salgsbølge af fæstegods gik over landet i perioden 1784 til 1807. En udvikling, der formentlig må ses i sammenhæng med den nævnte strammere lovgivning vedrørende godsejernes dispositionsret for fæstegodset foruden de stigende konjunkturer i sidste halvdel af 1700-tallet.

Senere brød lovgivningen efter grundlovens indførelse midt i 1800-tallet afgørende med godsejerens sidste administrative rettigheder overfor det underliggende fæstegods, og de sidste rester forsvandt efter vedtagelsen den 4. oktober 1919 af loven om Lens, Stamhuses og Fideikommisgodsers samt de herhen hørende Fideikommiskapitalers Overgang til fri ejendom. Heri gennemførtes på bestemte betingelser de sidste frasalg af fæstegods, idet godsejerne for at overtage deres godser med tilhørende kapitaler som fri ejendom skulle betale staten mellem 20 og 25% af ejendommenes værdi samt afstå en tredjedel af jorden, der efter frasalget af fæstegodset blev tilbage, til staten. Solgte godsejeren ikke på disse betingelser, skulle han årligt betale en særavgift på 1 til 1,2% af de uafløste besiddelsers værdi. Staten skulle efter denne lov få ca. 90 millioner i statskassen og overtage 40.000 tdr. land til udstykning.⁹

Noter

1. Erling Ladewig Petersen: Fra standssamfund til rangssamfund, 1500-1700. Dansk social historie bd. 3. Kbh. 1980, s. 116 og 171ff. Erik Ulsig: Danske adelsgodser i Middealderen, Kbh. 1968.
2. Erling Ladewig Petersen: Samme s. 116-117 samt s. 261ff. Vedrørende Rostjeningen se Knud J. V. Jespersen: Rostjeningetaksation og adelsgods. Studier i den danske adelige rostjeneste og adelsens godsfordeling 1540-1650. Odense 1977.
3. Erling Ladewig Petersen: Samme s. 261ff.
4. De enkelte herregårde kunne flyttes, udbygges eller indskrænkes eller helt glide ud af sagaen og blive en almindelig bondegård igen.
Se således: Vilhelm Lorenzen: En gruppe voldsteder i Ollerup og Egense sogne. F. årb. 1957, s. 371-412.
Vilhelm Lorenzen: Et sydfynsk voldsted (Havegård) F. årb. 1950, s. 118-126.
V. la Cour: Voldsted ved Højskovgård. F. årb. 1952, s. 282-296.
G. Schovsbo: Om gården Allesvraa. O. Og A. årb. 1922, s. 119-123.
F. Hjort: Optegnelser om Broholm i ældre og nyere tid. O. og A. årb. 1913-16, s. 50-70 (ca. 1500-1913).
F. Hjort: Historiske oplysninger om Tommerup sogn. O. og A. årb. 1923, s. 174f.
F. Hjort: Historiske bemærkninger om enestegårdene, der indrammer Vissenbjerg sogn. O. og A. 1928 årb. 1928, s. 480-498.
Martine Hansen: Om gården »Daachholm« i Skovby sogn. O. og A. årb. 1925, s. 602-606.
J.C.A. Carlsen-Skiødt: Nogle historiske oplysninger om Dreslette sogn. O. og A. årb. 1930, s. 383f., 688-692, 692f., 696f., og 697f.
Fr. Hjort: Træk af Himmelstruphus' historie. O. og A. årb. 1929, s. 541-558.
P. Andersen: To gårde og deres beboere. O. og A. årb. 1915, s. 408-438, specielt s. 420-23. (Søllestedgård).
Mikael Venge: På sporet af Holme Kloster. F. årb. 1982, s. 39-64.
5. Hans Chr. Johansen: En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870. Dansk social historie bd. 4, Kbh. 1979, s. 118-124.
Ole Feldbæk: Danmarks historie bd. 4. Tiden 1730-1814. Kbh. 1982, s. 29-52 samt s. 188-194.
6. Gunnar Olsen: Fra Hovedgaard til Bondegaard. Kbh. 1957, s. 54-71. Selve lovgivningen er gengivet i Finn Stendal Pedersen: Kilder til belysning af landbrugets økonomiske kår i 1700-tallet. Odense 1975, s. 5-13.
7. Birgit Bjerre Jensen: Kilder til belysning af len, stamhuse og fideikommiss. Arkiv bd. 3. nr. 3. s. 223-241 samt Louis Bobé, Gustav Graae og Fritz Jürgensen West: Danske len. Kbh. 1916.
8. Birgit Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede. Kbh. 1983.
Lotte Dombernowsky: Lensbesidderen som amtmand. Studier i administration af fynske grevskaber og baronier 1671-1849, Kbh. 1983.
C.T. Engelstoft: Det første forsøg på at oprette et Stamhus i Danmark. Fynske Samlinger. bd. III 1865, s. 117-156. (Ørbækklunde og Hesselager).
9. Hans Jensen: Dansk Jordpolitik. bd. II. 1810-1919. Kbh. 1945, s. 252-273 og s. 413-429.

Godsstrukturen på Fyn og Langeland

Fyn og Langeland hørte til de godsrigeste områder i Danmark. I figur 2 er den talmæssige udvikling for antallet af godser fremstillet.¹⁰

Figur 2. Oversigt over godser på Fyn og Langeland

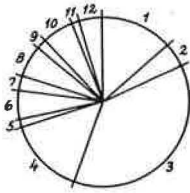
	Adeligt gods	Krongods	Kirkegods	Total
1550	118	19	4	141
1660	126	9	–	135
1840	–	–	–	103

Det fremgår af figur 2, at antallet af godser blev formindsket i perioden 1660-1845. Dette skyldes først og fremmest, at en række hovedgårde i perioden blev samlet på én hånd gennem oprettelse af grevskaber, baronier og stamhuse. De enkelte godsdomæner var således blevet udvidet i perioden. I 1840 eksisterede der på Fyn og Langeland ialt 19 stamhuse. Hertil kom 3 baronier, Brahetrolleborg, Lehn og Scheelenborg, og 7 grevskaber, Brahesminde, Gyldensten, Langeland, Moltkenborg, Muckadell, Roepstorff og Wedellsborg.¹¹ Dette store antal af stamhuse og len betød, at Fynsområdet først sent kom med i selvejerudviklingen i forhold til resten af kongeriget; endnu i 1840 var over halvdelen af de fynske bønder fæstebønder, og først i 1920'erne med den tvangsmæssige opløsning af len og stamhuse opnåede den sidste store del af de fynske bønder selveje.¹²

Selvom langt hovedparten af de fynske bønder tilhørte et godsområde i 1700-tallet, blev det dog aldrig alle bønder, der kom under godsejerens herredømme. En del forblev i kronens, kirkens eller købstadsborgeres eje, uden at blive knyttet til en hovedgård. Dette var omkring 20% af samtlige bønder. Af de resterende 80% forblev 60% endnu i 1682 i adelig besiddelse, mens de 20% var i borgerlig besiddelse.¹³ Endvidere forblev mange af landsbyernes gårde opdelt mellem flere ejere trods arronderingsforsøg. I figur 3 er nogle eksempler på ejeropdelingen i 1682 angivet, ligesom det af vedføjede kort figur 4 fremgår, hvor mange landsbyer og enestegårde der i 1682 var samlede på en hånd. De udfyldte landsbyer var følgelig delte mellem flere ejere.

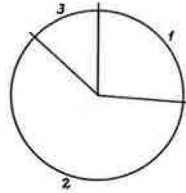

Fynske godser ca. 1500-1800

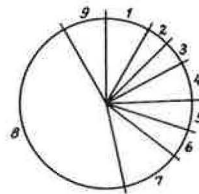
Allese by, Allese sogn,
Lunde herred.

1. Dallund 13,5%
2. Krumstrup 4,4%
3. Ryttergods 38,1%
4. Sct. Hans kloster 14,6%
5. Vallø 1,2%
6. Sognets præstegård 5,3%
7. Gejstligt gods 2,9%
8. Biskoppen pro officio 5,9%
9. Kirken 2,0%
10. Odense Hospital 5,8%
11. Anders Nielsen Bøgsvad,
borger i Helsingør 1,2%
12. Elisabeth Muhle 4,3%

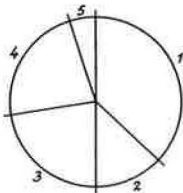
Beldringe by, Lunde sogn,
Lunde herred.

1. Krumstrup 25,9%
2. Ryttergods 61,2%
3. Sognets kirke 12,7%

Ørriidslev by, Sønderø sogn,
Skovby herred.

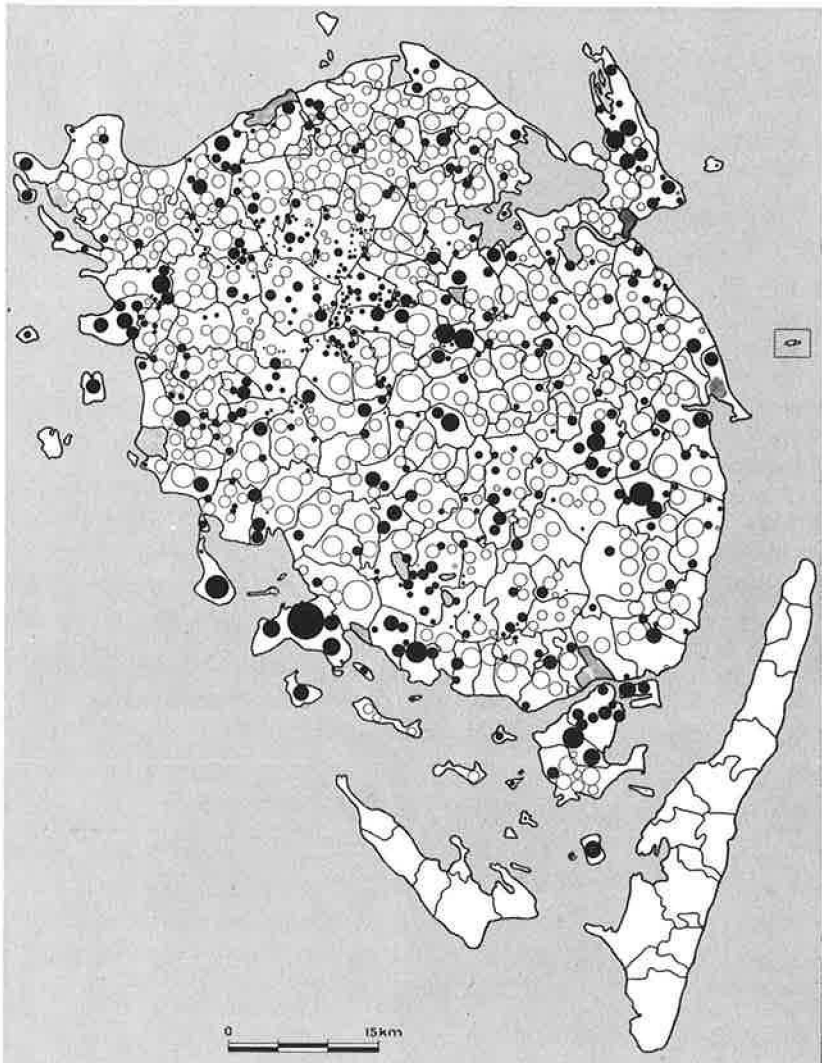
1. Dallund 8,2%
2. Krumstrup 4,2%
3. Margaard 4,5%
4. Rygaard 7,3%
5. Odense Hospital 5,3%
6. Laurs Eding i Odense 5,4%
7. Ida Lindenov 10,9%
8. Anders Nielsen Bøgsvad
i Helsingør 46,1%
9. Mette Kaas 7,7%

Glavendrup by, Skamby sogn,
Skam herred.

1. Dallund 37,0%
2. Kjørerup 13,0%
3. Ryttergods 22,5%
4. Ms. Eilert, Conrektor
i Odense 22,6%
5. Vides ikke 4,9%

Figur 3. Eksempler på ejerdelte landsbyer på Fyn i 1682.

Figur 4. Ejerdelte landsbyer på Fyn i 1682. De udelte hovedgårde, enestegårde samt landsbyer er markeret med en udfyldt cirkel. Landsbyer, hvor præstegården og kirkejorden alene har manglet i, at en ejer havde hele landsbyen, er her regnet for en udelte landsby. De delte landsbyer er følgelig de ikke udfyldte cirkler. Indtegningen er sket på et grundkort over fynske gårde og landsbyer 1682, og cirklernes forskellige størrelse viser de enkelte bebyggelses indbyrdes størrelsesforhold. Sognegrænserne er med visse modifikationer grænserne omkring 1920.

Noter

10. Fridlev Skrubbeltang: Det danske landbosamfund 1500-1800. Kbh. 1978. s. 37. Tallene for 1840 fra A.F. Bergsøe: Den danske stats statistik bd. II. Kbh. 1847.
11. Opgørelsen er foretaget på grundlag af Lotte Jansen: De fynske Godsarkiver. En introduktion. Odense 1975. Bilag 3. s. 129-143.
12. Statistisk Tabelværk. Andet Hefte. Indeholdende en tabellarisk fremstilling af hartkornet etc. i Kongeriget Danmark. Kbh. 1837.
G.L. Wad: Fra Godsslugternes tid. Fra Fyns Fortid. bd. III. 1921. s. 224-251. Her behandles hovedgårdsnedlæggelser omkring 1800.
13. Henrik Pedersen: De danske landbrug 1688. Kbh. 1928. Tabel III s. 356-357.

Bygnings- og ejerhistorie

Mange hovedgårdsbygninger var og forblev almindelige eller lettere forvoksede bøndergårde bygget i bindingsværk og med stråtede tage.

Hovedparten af de hovedgårde, som overlevede enevældens indførelse og altså havde været eller forblev centre for et større godsdomæne, fik dog en mere statelig og derfor også meget omkostningskrævende hovedbygning. Mange af disse hovedbygninger var blevet opført i senmiddelalderen og i 1500-tallet. Den typiske herreborg fra denne periode var det forholdsvis lille, men høje stenhus med kamtakkede gavle og skydeskår, opført til forsvar mod oprørske bønder og fremmede angribere, senere i perioden får dog det repræsentative islæt overhånd.

Langt hovedparten af borgerne fra denne periode er dog stærkt ombygget i senere perioder, men Fyn har bevaret forholdsvis mange af disse tidlige herreborge, således Rygaard, Hesselagergaard, Egeskov, Holckenhavn og Nakkebølle.

Senere i 1600- og 1700-tallet fulgte så bygninger i henholdsvis barok og empirestil, såsom Bramstrup, Glorup, Hvidkilde, Frederiksgave og Krengerup.

Endnu senere i 1800-tallet nåede også nygotikken at præge en del stamhuses bygninger, således Østrupgård i Østrup sogn og det ombyggede Broholm. Kun forholdsvis få af de omkring 150 fynske hovedgårde har fået deres bygningshistorie beskrevet ud fra et arkitekturhistorisk synspunkt, men en lang række gårde har fået en kortfattet gennemgang af deres bygnings- og ejerhistorie. Kun Ulriksholm har fået bygningsomkostningerne grundigt belyst.¹⁴

Selve de adelige og borgerlige godsbesiddere er ofte blevet optegnet og

beskrevet i den lokalhistoriske litteratur, men her er det som oftest med de rent biografiske datoer for fødsel, ægteskab og død. En række af de ældre godsbeskrivelser har dog endvidere meget stof med om godsejerne og deres familier af mere folkloristisk og sagnagtig karakter.

Kun få værker eller artikler behandler mere indgående de daglige problemer og glæder, en godsejer stod over for med hensyn til dagligdagen, men nogle enkelte anbefalelsesværdige skildringer findes dog til belysning heraf.¹⁵

Noter

14. Arkitektur og inventar.

Vilhelm Lorenzen: Wedellsborg. Træk af dets bygningshistorie O. og A. årb. 1920, s. 440-445.

Vilhelm Lorenzen: Sydfynske herregårde. Sv. årb. 1932, s. 93-97.

H. Berner Schilden Holsten: Langesøes Bygningshistorie. O. og A. årb. 1924, s. 339-372.

Knud Voss og Frantz Wendt: Herregården Hindsgavl. Kbh. 1969.

C.S. Theilgaard: Nyborg Slot. Sv. årb. 1910, s. 97-105.

Claus M. Smidt: To fynske herregårde under Louis Seizetiden: Krengerup og Einsidelsborg. F. årb. 1975, s. 72-88.

Niels Oxenvad: Dallund slot. Odense 1968.

Vilhelm Lorenzen: Dominicus Bactiarz. 1938 (om Skovsbos arkitekt).

Mogens Larsen: En østfynsk renessancemester. Fynske Minder 1964, s. 128f.

Svend Larsen: Fra Fynske Herregårdes gemmer. Fynske Minder 1952, s. 135f.

En lang række artikler nævner kortfattet ejendoms- og ejerhistorie samlet, men bortset fra de 6 første nedenfor nævnte artikler, vil man få ligeså god besked gennem Trap eller værket Danske Slotte og Herregårde.

T. Axelgaard: Et lille bidrag til Hindsholms historie før år 1600. O. og A. årb. 1923, s. 246-253.

A.R. Idum: Wedellsborgs historie fra grevskabets oprettelse 1672. O. og A. årb. 1923, s. 301-316.

A.R. Idum: Sparretorn. Nogle småtræk om gården og dens beboere. O. og A. årb. 1927, s. 324-328.

C.E. Lensbaron Holck: Holckenhavn 1580-1907. Sv. årb. 1908, s. 31-40.

F. Hjort: Brændholt i Orte sogn før og nu. O. og A. årb. 1927, s. 329-336.

H.C. Frydendal: Kværndrup sogn. Krarup 1943, s. 137-166.

15. Vedrørende den generelle adelshistoriske udvikling kan der henvises til flg.:

Troels Dahlerup: Danmark. Den nordiske adel i senmiddelalderen. Struktur, funktioner og internationale relationer. Rapport til det nordiske historikermøde i København 1971. Kbh. 1971.

Albert Fabritius: Danmarks Riges Adel. Dens Tilgang og Afgang 1536-1935. Kbh. 1946.

- J.A. Fridericia: Adelsvældens sidste dage. Kbh. 1894 og Svend Aage Hansen: Adelsvældens grundlag. Kbh. 1964.
 De generelle forhold for den fynske adel er behandlet af Aage Fasmer Blomberg: Træk af den fynske adels historie 1536-1660. F. årb. 1942, s. 65-93.
 I Peder Nielsen: Erholm, et stamhus og en slægt. F. årb. 1976, s. 127-138, bliver oprettelsen af et stamhus behandlet. Det samme emne er behandlet af F. Hjort: Træk fra et stamhus' grundlæggelse og fra et »bondestamhus« nedlæggelse. O. og A. årb. 1921, s. 687-721.
 En række artikler behandler ejerne af Wedellsborg igennem tiderne, således:
 A.R. Idum: Iversnæs – det senere Wedellsborg – historie. O. og A. årb. 1922, s. 131-142.
 A.R. Idum: En forsvunden herregaard på Fønsskov. O. og A. årb. 1921, s. 662-669.
 A.R. Idum: Tilføjelser og rettelser til Iversnæs historie. O. og A. årb. 1923, s. 297-300.
 Aage Fasmer Blomberg: Hannibal Sehesteds nærmeste familie. F. Minder 1974, s. 208-230, F. årb. 1977, s. 24-58, F. årb. 1982, s. 95-116.
 Aage Fasmer Blomberg: Jens Steen Sehestedt til Selleberg. F. årb. 1950, s. 1-79.
 Poul Peitzel: Familierne von Heinen og Rosenørn på Ulriksholm. O. og A. årb. 1918, s. 29-55.
 C.E. Holck: Jacob Ulfeldt, Sv. årb. 1910, s. 175-182.
 Ejnar Pedersen: Friderich Bagger til Julskov, 1919.
 Th. Thaulov: Stamhuset Ravnholt-Nislevgård-Hellerup. Kbh. 1957. Meget detaljeret slægts- og godssamlingshistorie med en konkret beskrivelse af godsets omfang 1768.
 Åge Petersen: Hindsgaul: Odense 1963.
 Morten Hansen: Minder fra Rolfsted. Odense 1945, s. 11-14 og s. 44-45.
 Tue Axelgaard: Et bidrag til Hindsholms historie. Særligt tiden fra 1578-1608. O. og A. årb. s. 373-399.
 J.C.A. Carlsen-Skiødt: Nogle historiske oplysninger om Haarby sogn. O. og A. årb. 1928, s. 429-479, specielt s. 432-434.
 Martine Hansen: Nogle optegnelser om Harritslevgaard og dens ejere. O. og A. årb. 1923, s. 275-283.
 P.E. Jensen: Nogle træk af Grindløse sogns historie. O. og A. årb. 1913-14, s. 403-407.
 Jacob Hansen og Knud Mortensen. Dalum sogns historie. bd. 1.1. 1959, s. 181-82 (Hovedgårdens tilstand ca. 1660). Samme bd. 1.2. 1961, s. 303-309 (Kristiansdal hovedgård 1704-18).
 A.R. Idum: Dalum Klosters historie indtil 1536. O. og A. årb. 1931, s. 92-115.
 Harald Kier: Bidrag til Skjoldemoses historie. Sv. årb. 1915, s. 3-50.
 Skaarup sogns historie. Skaarup 1977, s. 61f.
 Poul A. Jørgensen (red): Om Haarby sogns historie, bd. 1. 1975, s. 59-70, s. 78-80 og s. 87f.
 Martine Hansen: Minder og overlevering fra ældre tider i Skovby sogn. O. og A. årb. 1924, s. 400-406.
 H.J. Dinesen: Bidrag til Køng Sogns Historie. O. og A. årb. 1925, s. 509-525, specielt s. 521-525.
 J.C.A. Carlsen-Skiødt: Historiske oplysninger om Barløse sogn. O. og A. årb. 1925, s. 569f.

J. C. A. Carlsen-Skiødt: Historiske oplysninger om Gamtofte sogn. O. og A. årb. 1926, s. 126-138.

J. C. A. Carlsen-Skiødt: Nogle historiske oplysninger om Flemløse sogn. O. og A. årb. 1927, s. 280.

J. C. A. Carlsen-Skiødt: Nogle historiske optegnelser om Sønderby sogn. O. og A. årb. 1931, s. 7-18 og 45f.

M. J. Lomholt: Bidrag til Nørre Broby sogns historie. Sv. årb. 1918, s. 12-14 og 15-21. Vedrørende byggeomkostninger ved herregårdsbyggeri se:

Jytte Jensen: Organisering og finansiering af byggeriet på Ulriksholm i 1630'erne og 1640'erne. Odense 1977.

Otto Andersen: Træk af Ringstedgårds historie. Fynsk hjemstavn 9-10, 1936/37, s. 97-102, ren personhistorie vedrørende ejerne.

Rs. Halsted: Brahesholm. Vestfynsk hjemstavn. 1962, s. 155-173. Ejerhistorie gennem 500 år.

L. Bøttiger: Vesterskjerning-Ulbølle og omegn. Sv. årb. 1925, s. 146-172 (om Rødkilde gods).

Andre adeliges forhold som godsejere er behandlet i

Søren Jørgensen (Kistrup): Historiske oplysninger med Sandholts Fortid som udgangspunkt. Sv. årb. 1911, s. 3-40.

Aage Fasmer Blomberg: Christoffer Urne til Rygaard. F. årb. 1965. s. 112-125.

Fra 1800-tallet kan endvidere nævnes:

N. M. Elling: Baron Blixen-Finecke. O. og A. årb. 1928, s. 405-414.

Søren Lassen: Barndomserindringer fra Selleberg i 1870'erne. F. årb. 1939, s. 140-168 og F. årb. 1940, s. 179-236.

Søren Lassen: Optegnelser om mine bedsteforældre på Selleberg og i Østrup. 1945, F. årb. 1945, s. 355-409.

Et par kuriøse artikler er endvidere

Hans H. Fussing: En forgjort herremand. Sv. årb. 1934, s. 81-86. Handler om Falk Gøye til Hvidkilde ca. 1650.

og

F. Hjort: En 200 år gammel valutaforbedring. O. og A. årb. 1925, s. 493-497. Her fortælles om den fynske bonde Chr. Hansen i Ørsted, som blev storgodsejer, da han vandt i statslotteriet 1719.

Endelig bør en række ældre godsmonografier nævnes; de indeholder mange forskellige spredte oplysninger om bygninger, ejere og godset iøvrigt. De skal her nævnes engang for alle, selvom de også indeholder oplysninger vedrørende de følgende afsnit. A. Jensen: Løgsmose i det 17. og 18. århundrede. 1908.

Claudius Madsen: Grevskaftet Wedellsborgs historie 1875.

Vedel Simonsen: Samlinger til den fynske Herregaard Elvedgaards historie. 1845-46.

E. V. Lose: Historiske Fortællinger om Skeby og Otterup sogn. 1900, s. 47-58 og 60-79, (om Nislevgård og Ørritslevgaard).

Ludvig Boesen: Beskrivelse over det smukke og fornøylige Stamhuus og Herresæde Lundsgaard, 1769.

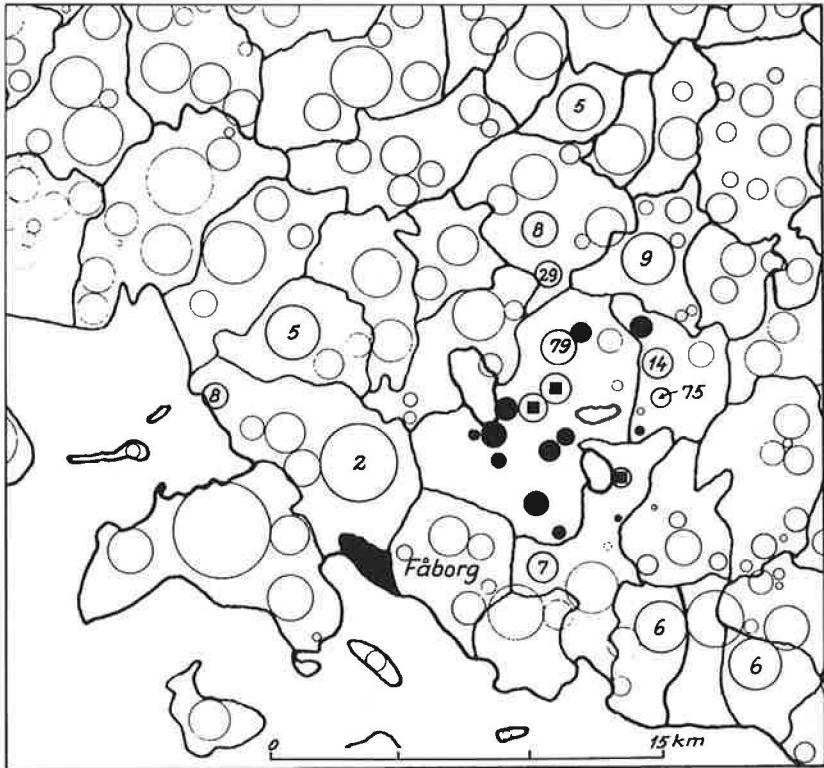
E. Vedel: Erindringer og Efterretninger om Søby-Søgaard. 1893.

- P. Lindegaard: Historiske Meddelelser over Lykkesholm. 1910.
 S. Jørgensen: Efterretninger om Ørbæk sogn. Fyenske Samlinger. 1873, s. 209-247.
 A. Thiset: Broholm. 1909.
 G.L. Baden: Underretning om Raskenberg Gaard og Godsets Oprettelse til Nuværende Juelsberg. 1806.
 N. Rasmussen Søkilde og S. Jørgensen (Kistrup): Hillerslev og Østerhæsinge sogne 1881. s. 63-87 (Nybøllegaard).
 Hans Knudsen: Lundegårds Stiftelse 1754-1929. Kbh. 1929.
 N. Rasmussen Søkilde: Gamle og nye minder om Brahetrolleborg og omegn (udg. af Fr. Barfod), 1870.
 N. Rasmussen Søkilde: Trolleborg-egnen og dens beboere igennem 250 år, 1894. Brahetrolleborg – Herresæde – sogn. 1172-1950. 1951.
 Vedel Simonsen: Hagenskov Slot. 1842.

Den samlede godsøkonomi

De almindelige indtjeningsforhold for en godsejer var afhængig af produktionsmulighederne på såvel hovedgårdsjord som fæstegods samt af afsætningsmulighederne, specielt på det europæiske marked. Dette kunne bevirke, at godsejerne og deres bønder ud fra afsætningsmæssige forhold kunne tvinges til at skifte fra kornavl til kvægavl og omvendt. Mens konjunkturudviklingen er velbelyst for 1500- og 1600-tallets vedkommende, er udviklingen mindre detaljeret klarlagt for 1700-tallets vedkommende. Skal man dømme ud fra udviklingen i jordpriserne var der en stigende konjunkturudvikling fra 1540'erne og frem til 1620, hvor der skete et brat fald på 20% i priserne; derpå fulgte en stabilisering frem til 1650, hvorefter der langsomt skete et yderligere fald i perioden 1660-1740. I 1740 var jordpriserne nede på 40% af niveauet i 1620. Herefter steg priserne kraftigt igennem resten af 1700-tallet frem til krigsudbruddet i 1807.¹⁶

Den mere konkrete situation for den enkelte godsejer i krisetiderne er belyst for to fyenske adelsmænds vedkommende i 1600-tallets første halvdel ca. 1620-1650,¹⁷ men ellers er vor generelle viden om den samlede godsøkonomi perioden 1500-1800 yderst begrænset, idet den lokalhistoriske forskning først og fremmest kan belyse de enkelte godsdomæners omfang (se godskort over Brahetrolleborg, Langesø, Gelskov og Stensgård figur 5.-8.).¹⁸

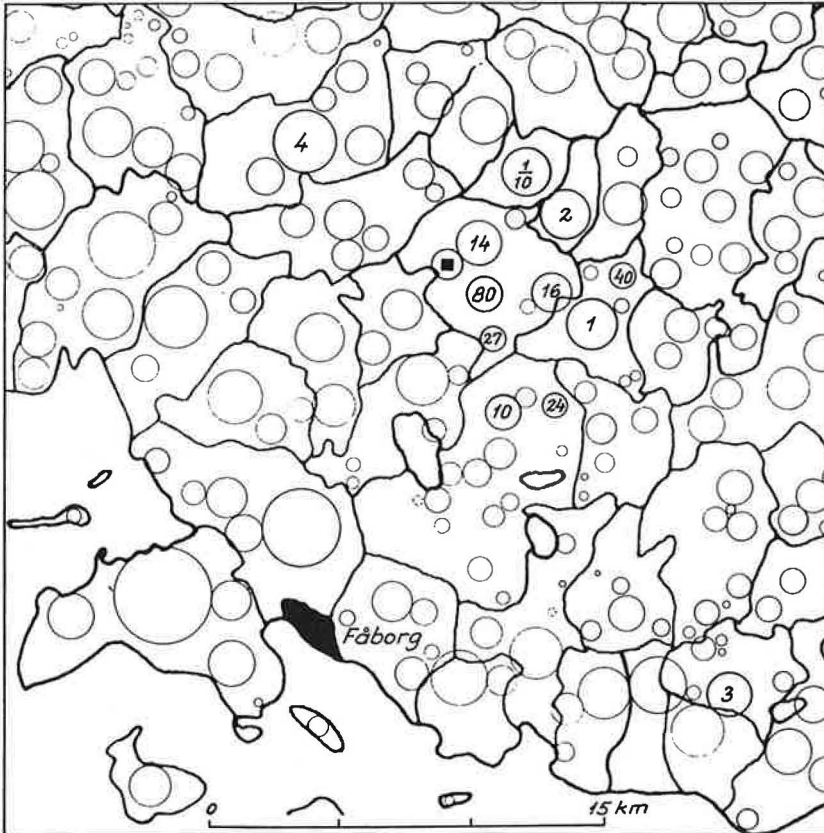
Figur 5. Brahetrolleborg godsområde 1682.

Selve Brahetrolleborg, Brændegård samt bebyggelsen under Brahetrolleborg er afmærket med firkant i de respektive ejerlauscircler. Udfyldte cirkler betyder, at godset ejede hele landsbyen eller gården, mens tallene angiver procentandelen af produktionsværdien i den enkelte by.

Noter

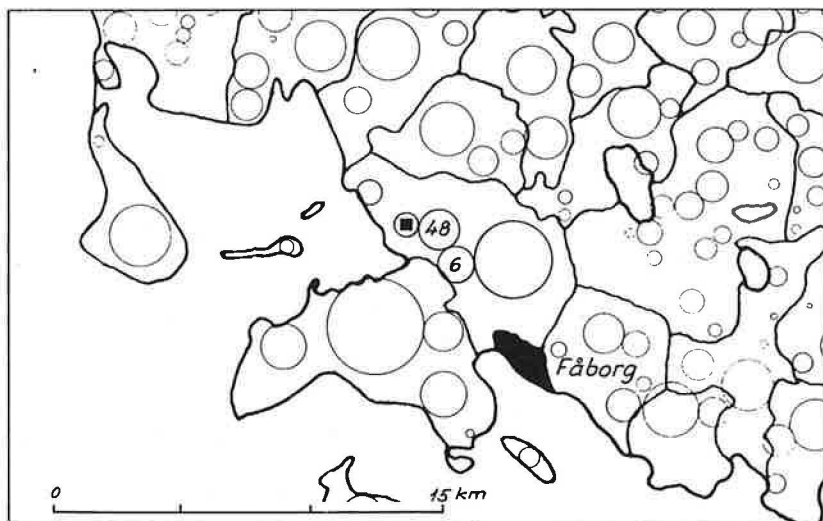
16. E. Ladewig Petersen: Fra Standssamfund til rangssamfund 1500-1700. Dansk Socialhistorie bd. 3. Kbh. 1980, s. 243-264, 319-322, 362-364, 376-379.
H.C. Johansen: En samfundsorganisation i oprud 1700-1870. Dansk socialhistorie bd. 4. 1979, s. 24-40.
Thorkild Kjærgaard: Konjunktur og afgifter. C.D. Rewentlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet. 1980, s. 25-80.
17. Helge Land Hansen: Ejler Høg til Dallund. Dansk adelig økonomi i det 17. årh. F. årb. 1969, s. 246-305 og 1970 s. 377-450.
Søren Mørch: Forsøg på en udredning af Claus Brockenhuus' økonomiske forhold (ca. 1620-40), F. årb. 1967, s. 465-528. Se desuden
G.L. Wad: Af Marcus Gjões Tegnebog. Fra Fyns Fortid bd. I 1916.

Figur 6. Gelskov Godsområde 1682.
Afmærkningen er som i figur 5.

18. En undtagelse er Thorvald Ringsmose: Rantzausholms Gods før og efter Svenskekrigene 1657-1660. En analyse af herregårdsregnskaberne. Odense 1976.
Hans H. Fussing; Erik Hardenbergs jordebog Odense Katedralskoles årsskrift 1928, s. 1-79.
Erland Porsmose: Stordrift og fællesdrift. Godsstruktur ved Kertinge Nor gennem 600 år. F. årb. 1978, s. 88-112.
H.H. Jacobsen: Fra Landsby til Forstad. Allesø-Brobj-Kirkendrup-Skovshøjrup-Næsby. Odense 1977. Sognenes godsopdeling og tilhørsforhold behandles s. 40-69.
E. Porsmose: Søholm gods. Vestfynsk hjemstavn 1979, s. 281-288.
Svend Larsen: Gråbrødre hospital og kloster i Odense. Kbh. 1939, s. 48-53 og 139-153 (jordegodsets omfang).

Figur 7. Stensgaard godsområde 1682.

Selve hovedgården er afmærket med firkant i ejerlauscirklen. Tallene i landsbycirklerne angiver godsets andel af produktionsværdien i landstyen angivet i procent.

Statens len som godsområder er behandlet af

Haakon Bennike Madsen: Næsbyhoved lens bønder 1502-1510. F. årb. 1963, s. 121-179.

H. Hansen: Hindsgavl gods og dets beboere. O. og A. årb. 1913-16, s. 378-400. Heri gennemgås godsets gårde i Avlby og Tokemade ordnet efter matrikelnummer.

F. Jensen-Vedding: Bidrag til Rørup sogns historie. O. og A. årb. 1918, s. 22-26, omfatter en beretning om 11 hovbønder til Hindsgavl omkring 1650 samt en beretning om nedlæggelse af bøndergårde under Erholm-Søndergaarde.

Johannes Berg: Dalum Kloster. Et bidrag til dets historie efter reformationen. O. og A. årb. 1932, s. 175-186, omfatter en jordebog for godset 1661.

A.R. Idum: Dalum Klosters historie indtil 1536. O. og A. årb. 1931, s. 112-113.

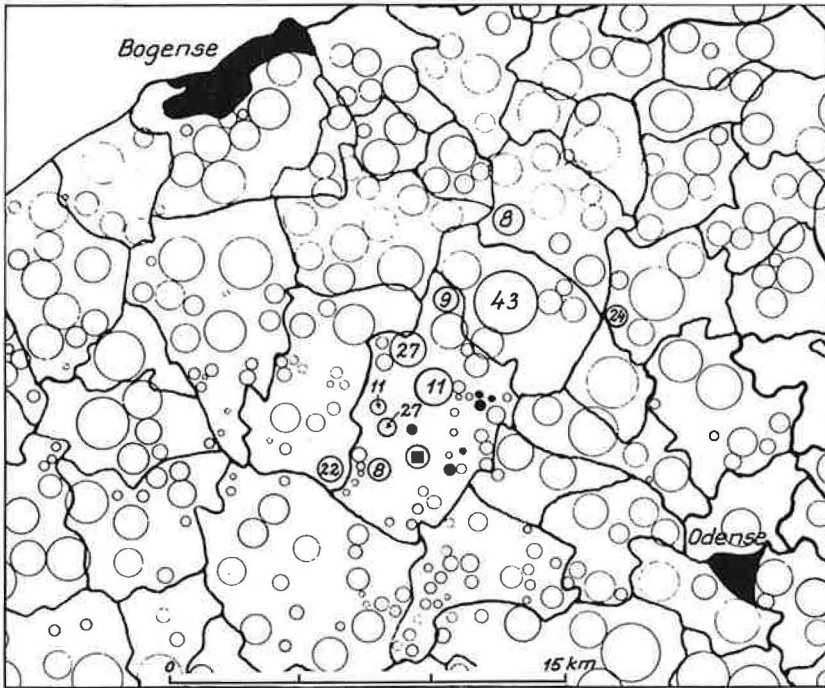
V. Spanner: Lidt om landboforholdene i Nørreby gennem 350 år. O. og A. årb. 1938, s. 177-212 (Godset Gyldensteen).

H.C. Frydendal (red) Kværndrup sogn. 1943. s. 95-99. (Egeskovgårds jordebog 1671).

Fr. Hjort: Bidrag til Frøbjergs historie. O. og A. årb. s. 220-255. (Udskrift fra Fynbo Landstings skøde- og panteprotokol nr. 2).

Mikael Venge: På sporet af Holme Kloster. F. årb. 1982 s. 39-64.

Poul A. Jørgensen (red.). Om Haarby sogns historie, bd. 1. 1975, s. 85f. og s. 84 (Løgis-mose og Flenstofte).

Figur 8. Langesø godsområde 1682.

Afmærkningen som i figur 5. Sognegrænserne er grænserne fra 1920. Udover det på kortet angivne gods ejede Langesø 8% af Asperup by, Asperup sogn, Vends herred som strøgods.

Jacob Hansen og Knud Mortensen: Dalum sogns historic. bd. 1.1. 1959, s. 87-118 og bd. 1.2. 1961, s. 267-269 og 291-95. Her belyses et godsdomænes skæbne fra len til privat gods under Jens Lassen, Didrich Schult (1682-1704) og ryttergodsdistrikt 1718-65.

Hovedgårdsdriften

En indgående analyse af et fynsk 1500-tals gods, Tanggaard gods, ud fra det ældste bevarede danske godsregnskab belyser en række af problemerne omkring godsdriften i et naturaløkonomisk samfund.¹⁹

Interessen har iøvrigt været koncentreret omkring en klarlæggelse af hovedgårdenes mark- og driftssystemer, hvor en række studier har set dagens lys. Det har været almindeligt antaget, at hovedgårdene sprængte

sig vej ud af det gamle landsbyfællesskab enten ved udflytning eller gennem nedlæggelse af de landsbyer, hvori de lå. Årsagen til denne udvikling, der i hovedsagen var afsluttet omkring 1660, var et ønske om at oprette et individuelt og derved produktionsforbedrende rotations-system for markerne under hovedgården.

Vedrørende rentabiliteten af selve hovedgårdsdriften foreligger kun en analyse for Langesø og Gelskov i 1600-tallets slutning,²⁰ og det er umuligt herudfra at belyse de generelle driftsforhold på fynske hovedgårdsmarker i 1600- og 1700-tallet, ligesom det er umuligt at vurdere fæstegodsets betydning for den samlede godsøkonomi i forhold til avlsmulighederne på hovedgårdene, selvom den seneste debat om foldudbyttes størrelse på bøndergårdene sætter et stort spørgsmålstejn ved den hidtidige opfattelse af hovedgårdenes driftstekniske overlegenhed, således som det på et rent teoretisk grundlag skildres f.eks. af Gunnar Olsen.

Man er her nået frem til et foldudbytte på bøndergårdenes marker på 7-10 fold mod den tidligere antagelse af et foldudbytte på 3-4 i gode år. Heroverfor stod så hovedgårdene med et foldudbytte på 5-8. Udover at rokke ved tesen om hovedgårdenes driftstekniske overlegenhed medfører de nye resultater endvidere, at foldudbyttet efter udskiftningen endnu ikke var forbedret i begyndelsen af 1830'erne.²¹

Selve administrationsforholdene på godserne er ligeledes kun sparsomt belyst, hvorfor det er umuligt nærmere at give en oversigt over de almindelige vilkår i denne henseende på de fynske godser.

Her er altså en stor så godt som udyrket arbejdsmark for lokalhistorikere, da der findes rigeligt med arkivmateriale til belysning heraf i godsarkiverne, specielt de så godt som uudnyttede godsregnskaber.²²

Noter

19. Knud Hornbeck og Helge Land Hansen: Tanggaard gods 1553-1559. Adelig godsdrift i Danmark i det 16. århundrede. Odense 1980.
20. Gunnar Olsen: Hovedgård og Bondegård. Kbh. 1957, s. 136-148, 154-157, 176-195. Henrik Pedersen: Nogle træk til belysning af hovedgårdsbedriften i sidste halvdel af det 17. århundrede. Hist. Tidskr. 8 rk. bd. 6, Kbh. 1916/17, s. 1-86. H.M. Henriksen: Ringe sogn. Ringe 1948, (God beskrivelse af hovedgårdsmarkerne til Boltinggård og Rynkebygård), s. 123-132 og 195-197.

- Jacob Hansen og Knud Mortensen: Dalum sogns historie. bd. 1.1. 1959, s. 153-157 (hovedgårdens kornavl og øksneopdræt til 1660).
- Jacob Hansen og Knud Mortensen: Dalum sogns historie. bd. 2.1. Odense 1965, s. 26-30. Hovedgårdsmarkerne til Kristiansdal 1765.
- T. Axelgaard: Om Kvægsygen på Hindsholm i det 18. årh. O. og A. årb. 1923, s. 269-271.
- Henrik Larsen: Fra Christian V's matrikel. O. og A. årb. 1926, s. 19-22. (Driftsforhold på herregårdene).
- Johannes Tholle: Havebruget på Fyn i gamle dage særligt i Odense Amt. O. og A. årb. 1926, s. 68ff. Herregårdshaver s. 80f.
- Johannes Tholle: Den romantiske have ved Sanderumgaard. O. og A. årb. 1931, s. 73-91.
- Jens Pilegaard: Høravlingsinstituttet på Lykkenssæde. F. årb. 1953, s. 52-153.
- Johannes Ludvigsen: Folkehusholdningen på fynske herregårde. F. årb. 1956, s. 264-265. (Iuelsberg 1873-74).
- Hans H. Fussing: Adolf Hans Holstens godsdrift. F. årb. 1940, s. 248-259.
- J. Pilegaard: Gelskov i Adolf von Holstens tid 1667-94. F. årb. 1941, s. 423-454.
- En kartografisk oversigt over hovedgårdens marker i forhold til landsbymarkerne kan findes i Karl-Erik Frandsen. Vang og Tægt. Bygd 1983.
21. Gunnar Olsen: Hovedgaard og Bondegaard. Kbh. 1957 særligt s. 72-87, 136-147 og 220-227.
- Gert Poulsen: Debatten om foldudbyttes størrelse i det 17. århundrede. Fortid og Nutid 26. 1975-76, s. 358-371; Karl-Erik Frandsen, Udsæd og foldudbytte i det 17. århundrede. Fortid og Nutid 27. 1977-78, s. 21-36; Ejvind Slottved, Tiendeafløsning og foldudbytte. Fortid og Nutid 27. 1977-78, s. 78-80; Gert Poulsen, Foldudbytte i det 17. århundrede – en replik. Fortid og Nutid 27. 1977-78, s. 417-19; Karen Schousboe, Foldudbytte og bondeøkonomi. Fortid og Nutid 28, 1980, s. 35-49; Troels Dahlerup, Om tienden. Fortid og Nutid 29. 1981, s. 3-14.
22. En fortrinlig introduktion til landsarkivets bestand af godsarkiver findes i Lotte Jansen: De fynske Godsarkiver. En introduktion. Odense 1975.
- Vedrørende godsadministrationen kan der henvises til flg.:
- Harald Th. Hansen og Jens Møllerup: Frederik Ahlefeldt og hans instruks fra 1767. F. årb. 1976, s. 114-126.
- C. Nyborg: Svor Ridefogden på Frederiksgave falsk ed. (1669), Vestfynsk Hjemstavn. 1961-1971, s. 388-398.
- Ole H. Christensen: Storlandbrug under omformning. Uddrag af danske godsforvalterbreve 1784-1792. Kbh. 1982, (ingen fynske godser repræsenteret).
- Lotte Dombernowsky: Fynsk herregårdsliv i Grevskabet Gyldensteen og dets styrelse 1750-1770. Historiske studier for Fyn nr. 11, Odense 1982.

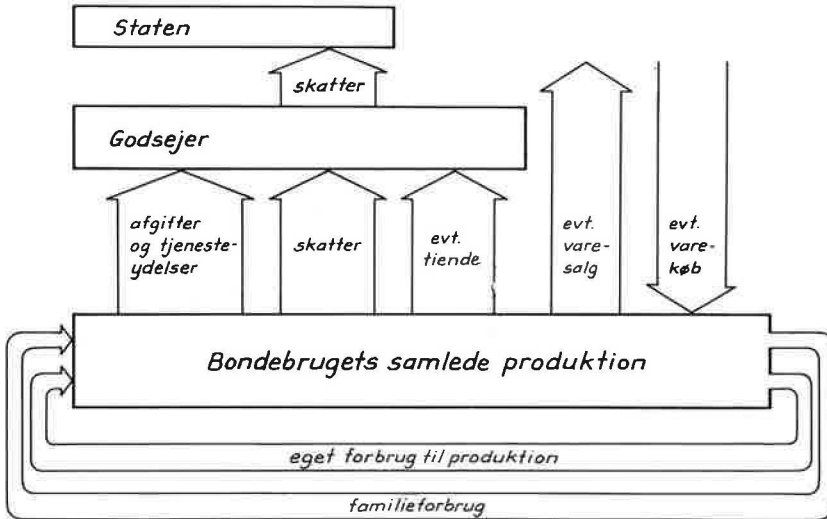
Fæstegodsets ydelser

Ser vi dernæst på fæstebøndernes situation kan skemaet i figur 9. belyse den enkelte bondes driftsforhold.

For at få det til at løbe rundt skulle bonden udover forbruget af den samlede produktion til bedriftens fortsættelse, lønninger til tjenestefolk og familiens underhold opretholde en produktion, der var stor nok til at svare skatter og afgifter til godsejeren samt tiendeydelserne til tiendejerne, hvadenten disse var godsejeren, andre godsejere, staten eller sognepræsten. Endvidere skulle der så ydes arbejdsydelser til godsejeren, og dette hoveri måtte ydes af gårdmandens familie personligt eller ved hjælp af tjenestefolk, således at tjenesteydelserne ofte var at betragte som en ekstra lønudgift for den enkelte gård. Først når alle disse ydelser var klarert på baggrund af gårdens produktion, kunne der blive et evt. overskud til salg i købstaden og køb af nødvendige varer til husholdningen og driften, f.eks. salt og tjære. For at få et overblik over fæstebondens økonomiske og sociale situation vil det derfor være nødvendigt at få et kendskab til den samlede produktions størrelse og til de enkelte afgifter og tjenesteydelsers størrelse. Mens udgiftssiden normalt via godsregnskaber og andre godsarkivalier såsom fæstebreve og hoveriprotokoller kan fastlægges, falder det betydeligt sværere med produktionen, idet vi ikke har bevaret driftsregnskaber fra bøndergårde før landboreformernes tid og næppe nok fra århundredet derefter.

I godssammenhænge er det dog muligt at få et delvis indtryk af forholdet mellem fæstebøndernes produktion og deres afgifter igennem de årlige tinglysninger af restancer til godsejeren på herreds- og birkettingene. Da afgifterne til godsejeren i hovedsagen blev ydet i naturalier eller i tjenesteydelser, var bønderne som regel ret uberørte af markedsforholdene og udsvingene i priserne for landbrugsprodukterne, og da det ellers var nødvendigt med varekøb for at fortsætte bedriften, blev restancen til godsejeren ofte den gæld, der blev sidst bragt ud af verden, således at restancelisterne kan betragtes som et udmærket udtryk for forholdet mellem produktion og afgifter i perioden 1682-1800. Desværre ses de ikke at være brugt i videre omfang i de gennemgåede fynske lokalundersøgelser.²³

Blandt de enkelte afgifter, som bønderne skulle yde til hovedgården, er

Figur 9. Skitse over produktions- og omsætningsforløb for en fæstebonde.

der grund til først at nævne indfæstningen, den engangsafgift som fæstebonden måtte betale for at overtage landbrugsbedriften på sin gård. I forbindelse med overtagelsen blev kontraktvilkårene og indfæstningssummens størrelse nærmere fastsat i et fæstebrev, hvoraf de fleste findes bevarede efter 1720. Disse fæstebreve og indfæstningssummernes størrelse er blevet undersøgt. Selve indtægten var usikker, men var som oftest alligevel ganske betydelig for det enkelte gods.²⁴ – Den første større faste udgift var landgilden. Den bestod oprindeligt af afgifter af jordens brug, men blev i 1500-tallet smeltet sammen med en række andre afgifter som afløsning af gæsteri, hoveri, etc. Oplysninger om landgildens form og størrelse kan findes i jordebøgerne. Det er almindeligt antaget i forskningen, at landgilden oprindeligt har stået i et vist forhold til udsæden på den enkelte gård, men de mange sammenblandede afgiftstyper gør det selvsagt vanskeligt at påvise nøjagtigt. Landgilden ydedes som regel *in natura* med en mindre andel i penge, men landgildens samlede betydning for godsdriften udbyttømæssigt findes kun svagt belyst i forskningen.²⁵

Iøvrigt er tjenesteydelserne formentlig de afgifter, der har fået den største plads i bevidstheden om forholdene før landboreformerne, og de

omfatter da også den afgift, der er fyldigst behandlet i den lokalhistoriske litteratur vedrørende fæstegodset.

Der vides meget lidt om hoveriets omfang før 1769, men det synes dog, som om denne afgiftsydelse fra omkring 1650 begyndte at tage en betydelig større del af fæstebondens ressourcer end tidligere. Fra et omfang på 100 til 150 arbejdsdage om året til et omfang på 250 til 350 dage om året omkring 1769.²⁶

Hoveriet kunne ydes som hoveri til hovedgårdsmarkernes drift, det såkaldte avlingshoveri, eller som særlige ydelser. Det sidste omfattede hoveri til vej- og broarbejde, til kørsler af varer og personer (såkaldte ægter) og jagttjenester.

Avlingshoveriet udviklede sig her til at blive langt den væsentligste tjenesteydelse, og dette kunne være organiseret på forskellig måde. Det kunne være bestemt efter tid og sted, eller det kunne være ubestemt. Der kunne være lagt bestemte dele af hovedmarken ud til den enkelte bonde, der så skulle klare behandlingen af denne hovlod alene, eller hoveriet kunne udføres samlet af de tilsagte hovbønder. Endelig kunne arbejdsydelsen ydes som gangdage eller spanddage. I det første tilfælde skulle der blot møde de tilsagte personer op, i det sidstnævnte tilfælde omfattede hoveriet også medbringelse af redskaber som plove eller vogne og harver med forspand.

Der var ingen regler for, hvor langt en fæstebonde skulle bo fra hovedgården for at yde hoveri, men det var nok almindelig praksis, at boede fæstebonden længere væk end to mil fra hovedgårdsmarkerne, var det for besværligt at afkræve bonden hoveri, og så måtte der aftales en hoveri-afløsningsafgift i stedet. I et vist omfang blev sædvane og sund fornuft imidlertid ikke respekteret af en række godsejere; således nævnes det om Jens Lassen til Krumstrup, at han afkrævede sine bønder fuldt hoveri, selvom de boede både 30 og 40 km. fra hovedgården.²⁷ Selve hovedgårdsbedriftens størrelse var endvidere udslagsgivende for avlingshoveriets omfang for den enkelte fæstebonde.²⁸

Der er for Fyns vedkommende gjort et indgående forsøg på at vurdere udviklingen i hoveriets omfang for den enkelte fæstebonde ud fra det bevarede godsarkiv fra Egeskovgård. Heraf fremgår det, at antallet af hoverigørende bønder blev stærkt forøget i perioden fra 1708-1725, ligesom næsten en fordobling af den enkelte hovbondes hoveri sandsynlig-

gøres at have fundet sted i perioden 1690-1750.²⁹ Er dette resultat dækkende for udviklingen på flere fynske godser, er resultatet med til at understrege den alvorlige virkning for bønderne af den tidligere enevældes omorganisering af godssystemet.

Det danner endvidere en god baggrund for at forstå bøndernes utilfredshed med godsejernes hals- og håndsret samt deres økonomiske forvaltning af bøndernes anliggender, også med den offentlige side af administrationen. En utilfredshed, der politisk synes at være blevet knyttet til det i 1733 indførte Stavnsbånd, der dog i forhold til alle de øvrige bånd synes at have været et mindre onde.³⁰ Alt i alt synes den nyeste forskning at have påpeget en noget nær revolutionær stemning blandt danske fæstebønder i slutningen af 1700-tallet,³¹ en stemning, der dog forsvandt med landboreformerne, således at det reducerede godssystem trods alt kunne overleve i beskåret form endnu 125 år.

Noter

23. Fridlev Skrubbeltrang: Det danske landbosamfund 1500-1800. Kbh. 1978, s. 160-163 og 195-196.

Fæstevilkår

24. Erland Porsmose: Bønder, bryder og tjenere. Gårdbrugervilkår på Fyn 1502-1542. Odense 1983.
 John M. Møller: Uddrag af V.P. Seidelins manuskript om Dreslette sogn. O. og A. årb. 1913-16, s. 489ff.
 Indfæstninger til Flenstofte og Frederiksgave.
 H.H. Jacobsen: Fra Landsby til Forstad. 1977 (Fæstebetingelser i fæstebreve fra Dal-lund, Ålækkegård, Margård og Odense Hospital i 1700-tallet) s. 112-133.
 Hans H. Fussing: Herremand og Fæstebonde. Kbh. 1942, s. 13-45.
 Albert Fabritius: Fæstebreve fra Gelskov og fra Langesø. F. årb. 1940, s. 260-75.
 Fridlev Skrubbeltrang: Det danske landbosamfund 1500-1800. Kbh. 1978, s. 70-82, 153-162, 214-228 og 339-346.

Landgilde

25. Poul A. Jørgensen: Om Haarby sogns historie bd. 1. 1975 Løgismose s. 86-87.
 Hans H. Fussing: Herremand og Fæstebonde. Kbh. 1942, s. 96-192.
 Kral-Erik Frandsen: Vang og Tægt. 1983. Landgilde og Udsæd på Fyn 1662, s. 193-207.

Hoveri

26. Poul A. Jørgensen (red.): Om Haarby sogns historie. bd. 1. 1975. Hoveri til Løgmose, s. 86f.
 H.C. Frydendal (red.): Kværndrup sogn. 1943. Hoveriforening med rodeinddeling af hovmarkerne fra 1/5 1792 for Egeskovgaard, s. 101-104.
 V. Spanner: Lidt om landboforholdene i Nørreby gennem 250 år. O. og A. årb. 1938. Om hoveriafløsning, s. 194f. (Gyldensteen).
 Rasmus Jørgen Jensen: Fra hoveriets dage. O. og A. årb. 1913-16, s. 4-19. Afskrift af hoveriforening for Wedellsborgs bønder af 12/10 1791.
 John M. Møller: Uddrag af V.P. Seidelins manuskript om Dreslette sogn. O. og A. årb. 1913-16, s. 488 (om hoveriet til Løgmose 1795).
 Dyrhøj Jensen: Blade af hovbøndernes historie. Sv. årb. 1911, s. 175-189 (Om Krumstrup og Langerne i 1700-tallet).
 Jacob Hansen og Knud Mortensen: Dalum sogns historie, bd. 2.1. 1965, s. 22-30. Hoverioverenskomst 1773 og 1791.
 Peter R. Olesen: Lars Pedersens optegnelser. (Om hoveriet til Schlenborg og Brockdorff ca. 1850) F. årb. 1956, s. 235-244.
 Lotte Jansen: Hoveriet til Egeskovgård. Gårdmandshoveriet indtil hoveriafløsningen i det 19. årh. Odense 1977.
 Hans H. Fussing: Herremand og Fæstebonde. Kbh. 1942, s. 193-277.
 Jacob Hansen og Knud Mortensen: Dalum sogns historie 1959 bd. 1.2. 1961, s. 329-346 (hoveriet til Kristiansdal).
27. R. Jensen: Blade af hovbøndernes historie. Sv. årb. 1911, s. 175-189 (Om Krumstrup)
 N.M. Elling: Fra det gamle Dallund. O. og A. årb. 1921, s. 585-596.
28. Thorkild Kjærgaard: Konjunkturer og afgifter. 1980, s. 27-38.
29. Lotte Jansen: Hoveriet til Egeskovgård. Odense 1977, s. 6-19, 34-44 og 61-63.

Jurisdiktion over bønderne

30. Gunnar Olsen: Hundehullet, Træhesten og den spanske kappe. Kbh. 1959.
 Hans Knudsen: Ejendomsbønder under grevskabet Wedellsborg. O. og A. årb. 1933, s. 298-313.
 Hans Knudsen: Tidligt Stavnsbånd på grevskabet Wedellsborg. O. og A. årb. 1932, s. 141-146.
 Aage F. Blomberg: Oprettelsen af Langesø Birk 1747. F. årb. 1975, s. 53-71.
 Erik Hansen: Bondens retsforhold i sidste halvdel af 18. århundrede. F. årb. 1945, s. 471-481.
 Jacob Hansen og Knud Mortensen: Dalum sogns historie. bd. 2.1. Odense 1965. Træhesten i brug. s. 51.
 Poul A. Jørgensen: Om Haarby sogns historie. bd. 1. 1975. Træhest og Fangchul s. 74-75.
 U. Woll: Konflikten mellem baronen på Schlenborg og hans fæstere i årene 1717-18. O. og A. årb. 1938, s. 213-229.
 V. Spanner: Lidt om landboforholdene i Nørreby gennem 250 år. O. og A. årb. 1938, s. 183.

H.M. Henriksen: Fra hovbonde til Selvejrbonde. Sv. årb. 1919, s. 3-16.

Valdemar Bendixen: En hovbondes saga. Sv. årb. 1935-36, s. 45-91.

31. Claus Bjørn: Bonde – Herremand – Konge. Bonden i 1700-tallets Danmark. Kbh. 1981.

Claus Bjørn: Bondeuro på Fyn 1768-70. F. årb. 1978, s. 73-87.

Otto Reinholdt: Oprør på Brahesholm (1831), Vestfynsk Hjemstavn. 1980, s. 33-41.

Om bøndernes holdninger kan iøvrigt henvises til de forskellige bondedagbøger fra perioden. Således:

Optegnelser fra Holevadgården 1767-1863 ved Holger Rasmussen. Kbh. 1982. Se iøvrigt:

Bonedagbøger – kilder til dagliglivets historie. Introduktion og registrant ved Karen Schousboe. Brede 1980.